

KİTAP İNCELEMESİ/ BOOK REVIEWS

Fatoş Altınbaş Sarıgül, Kapalıçarşı'nın Taşları, İstanbul: İstanbul'74 Yayınları, 2019, 112 Sayfa.

Yalın ALPAY¹

¹İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi, İstanbul.

yalin@yalin.alpay.com ORCID No: 0000-0002-5607-0759

Geliş Tarihi/Received Date: 14/05/2019 **Kabul Tarihi/ Accepted Date:** 01/06/2019

KAVRAMLA MEKÂNIN İÇ İÇELİĞİ: MÜCEVHERİN KAPALIÇARŞI EVRİMİ**THE COALESCE OF CONCEPT AND SPACE: THE EVOLUTION OF JEWELRY IN GRAND BAZAAR**

Fatma Altınbaş Sarıgül, İstanbul'74 Yayınları'ndan yayınlanan, fotoğrafları Fransız sanatçı Chloé Le Drezen tarafından çekilen, tamamı renkli, bez ciltli, şömizli *Kapalıçarşı'nın Taşları* adlı 112 sayfalık büyük boy kitabında, sosyoloji, antropoloji, tarih ve ekonomi disiplinlerinin kesişiminde Türkiye'de pek az peşinden gidilen bir izleği takip ediyor: kültürel kavramların ve kurumların arkeolojisi.

Sarıgül, bir ürün olan mücevher ile, bir kurum olan Kapalıçarşı'nın ortak soy kütüklerine odaklanan çalışmasında, bu ikilinin buluşmasını, kaynaşmasını, zirveye çıkışını, gerileyişini, düşüşünü ve yeniden canlanışını, çeşitli tarihsel dönemler çerçevesinde inceliyor. Farklı tarihsel dönemler arasındaki geçişleri titiz bir arkeolojik kazıyla görünür kılan Sarıgül, her tarihi dönemi kendi içerisinde karşılaştırmalı olarak ele alarak, ilerlemelerin ya da gerilemelerin neye göre gerçekleştiğini tartışıyor. Sarıgül'ün çizdiği evrende, hiçbir kavram ya da kurum durağan bir öze sahip olma imtiyazına sahip değil. Her şey sürekli olarak değişiyor ve her değişimde küresel denge yeniden ve başka şekilde oluşuyor.

Mücevher ile Kapalıçarşı'nın buluşmasında, kendisini bir ürün olarak görünür kılan evrensel bir kavramla, kendisini belli bir coğrafya içerisinde, belli bir mekân dahilinde var eden tikel bir çarşının karşılıklı etkileşimi söz konusudur. Evrensel bir kavram olarak mücevherin geçmişi daha eski, yaygınlığı daha geniştir. Sarıgül, Kapalıçarşı'nın, büyük oranda mücevher kavramının üzerine inşa edilmiş bir çarşı konsepti olduğunu gösterdiği çalışmasına, bu nedenle önce mücevherle başlar.

Mücevher, evrensel bir kavrama dönüşmüş olmakla birlikte, geçmişi insanlığın ortaya çıkışıyla başlamaz; varlığını ancak tarihin belli bir noktasından itibaren kurmuştur. Bu dönüşüm anı, kendisinden çok daha eski bir geçmişe dayanan ve dinsel göstergeler olarak kullanılan takıların, M.Ö. 3 bin yıllarında altının işlenerek süs eşyasına dönüştürülmesiyle kendisini gösterir. O tarihe değin ilahi göndermelerde bulunan

takılar, bundan böyle aynı zamanda sosyal statü belirten; zenginlik, iktidar gibi yeryüzüne ilişkin hiyerarşi bildiren imtiyazlara da, yani mücevherlere de can verirler.

MÜCEVHERİN KÖKENİ: MEZOPOTAMYA

Mücevher kavramının ortaya çıkışını M.Ö. 3 bin yıllarına yerleştiren Sarigül, bu tarihsel gelişmenin coğrafyasının Mezopotamya olduğunu saptar. Mezopotamya'da geliştirilen granilasyon, telkârî, döküm teknikleri ve süs kakmalar gibi teknikler, değerli madenleri işleyerek, takıları mücevherlere evirir. Mücevherler, zor bulunan ve güç çıkarılan kıymetli madenlerden, yüksek becerili el işçiliği ile üretildiklerinden, yoğun emek gerektirmekte, bu da onları pahalı ve az bulunur kılmaktadır. Hammaddesi sınırlı, yapımı güç, satın alması pahalı olan mücevherler, böylece dinsel göstergeler olmayı aşarak, kişisel estetik nesnelere dönüşmenin yanı sıra, önemli bir dünyevi güç simgesi olurlar.

Kişisel ve toplumsal bir gösteri(ş) aracı olarak dolaşıma giren mücevher, fiziksel küçüklüğüne oranla büyük itibar simgesi bir ürün olarak Mezopotamya'dan ticaret, diplomatik armağanlar, istilalar ve göçler aracılığıyla dünyanın dört bir yanına dağılır. Ürünün bölgeler arası kazandığı popülarite, çok geçmeden onu üretme tekniklerinin de yayılmasına yol açar. Mücevher kavramı geniş bir coğrafyada estetiğin ve sosyal statünün başlıca işaretlerinden birisi olur.

MÜCEVHERİN GELİŞTİRİLMESİ: ANADOLU

Mücevherin doğduğu yerin Mezopotamya olduğunu saptayan Sarigül, bu yeni ürünün geliştirilmesinde, temel katkının Mezopotamya'nın hemen Batı'sında yer alan Anadolu'daki uygarlıklarca gerçekleştirildiğini öne sürer. Anadolu'da farklı tarih dönemlerinde ortaya çıkan büyük kültürel uygarlıkların, hem birbirlerinden etkilenerken hem de birbirlerinin mirasını geliştirerek, mücevher tasarımını ve üretimini, estetik ve teknik açıdan bambaşka bir seviyeye taşıdıklarını savunur. Tarihe antropolojik bir bakış açısıyla bakan Sarigül, Hititler, Urartular, Frigyalılar, İyonyalılar, Lidyalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi uygarlıkların, bir estetik ve güç simgesi olan mücevhere, aynı zamanda kültürel bir simge olmayı eklediklerini ikna edici bir şekilde gösterir.

ANADOLU MÜCEVHERİNİN ZİRVESİ: KAPALIÇARŞI

Sarigül, mücevherin tarihsel gelişiminde Anadolu'ya önemli bir taşıyıcılık ödevi yükler. Anadolu'da mücevherin zirveye çıkışının ise, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, on beşinci yüzyılda İstanbul'da kurulan Kapalıçarşı ile gerçekleştiğini savunur. Sarigül'ün tezine göre, Doğu ile Batı uygarlıkları arasında bir bağlantı olan ve on beşinci yüzyılın en önemli kentlerinden olan İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına katılıp başkent olunca, fethi gerçekleştiren II. Mehmet'in son derece bilinçli bir girişimiyle, kültürlerarası bir mücevher üretim merkezi olarak tasarlanır. Bu tasarımın üstlenicisi olarak kurgulanan mekân, bugünün Kapalıçarşısı olan Cevahir Bedestenidir. Osmanlı coğrafyasından ve bu coğrafyanın dayandığı yabancı ülkelerden en iyi mücevher ustaları belirlenir ve mücevher üretimlerine Kapalıçarşı'da devam etmeleri için gerekli tüm maddi ve manevi ortam sağlanarak, bu ustalar Kapalıçarşı'ya getirilir. Böylece İstanbul'un tam kalbinde, mücevherleriyle tüm dünyaya hitap edecek bir Ar-Ge kurumu, bir

tasarım ve moda merkezi kurulur. Kapalıçarşı kuruluşundan itibaren çok geniş bir hinterlanda dayanan, ürünleriyle daha da geniş bir pazara hitap eden; sarayların, soyluların deniz aşırı taleplerine yanıt veren, oldukça donanımlı ve itibarlı bir yapı olur. Kapalıçarşı ustalarının elinden çıkan binlerce farklı mücevher, dünyanın dört bir yanına yayılır.

KAPALIÇARŞI'NIN EVRİMİ

Sarıgül, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir devlet politikası olarak İstanbul'daki Kapalıçarşı'yı pek geniş bir coğrafyanın en iyi mücevher üretim merkezi olarak dizayn edilişyle birlikte, pek çok dengenin değiştiğine, mücevher tasarımının ve üretiminin liderliğinin, büyük bir dışsal müdahale ile Kapalıçarşı'nın eline geçtiğini vurgular. Bununla birlikte Kapalıçarşı yalnızca bir mücevher üretim merkezi değil, aynı zamanda dev bir ticaret ve finansman kompleksi olarak projelendirilmiştir.

Bir büyük proje olarak hazırlanan Kapalıçarşı, gün geçtikçe beklentilerin ötesinde büyüyecek, baştaki projenin ötesine taşacaktır. Bu genişleme yüzünden, kendi fiziksel varlığı da sürekli bir değişim gösterecektir. Sarıgül Kapalıçarşı'nın bir tepe kuruluş olarak tasarlanmasının ardından yaşadığı fiziksel evrimi ayrı bir bölüm olarak ele alır ve anlatır.

II. Mehmet döneminde yapılan ve Kapalıçarşı'nın temelini oluşturan Cevahir Bedesteni, Bizans'tan kalan bir çarşının temelleri üzerine inşa edilmiştir. İnşası beş yıl süren Bedesten, 3400 metre kareye yayılan bir depolama ve banka niteliğiyle İstanbul halkının değerli eşyalarını rehin bıraktığı, karşılığında faiz geliri elde ettiği dev bir ticaret ve finansman kompleksi olur. Evliya Çelebi'nin yazdığına göre, 1640'larda içerisinde altı yüz dükkân ile 2000 dolap barındıran bu Bedesten, o dönem için göz kamaştırıcı büyüklüktedir. Bu yapı öylesine gelişmiştir ki, Saray dahi borçlanma yapmak istediğinde ilk Cevahir Bedesteni'ne başvurmuştur.

Sarıgül, çarşının ünü ve işlem kapasitesi arttıkça, fiziksel büyüme gereksiniminin de kendisini dayattığını belirtir. Böylece çarşıya ikinci bir Bedesten eklenir: Sandal Bedesteni. Artık İstanbul'un en büyük toptancıları, tüccarları, yatırımcıları buradadır. Bu çarşıda meydana gelen parasal hareketler devasalaşır.

Kapalıçarşı'nın fiziksel evrimi de belirgindir. Çarşı neredeyse her yıl yeni inşaatlarla, yeni ekler, restorasyonlarla genişlemiş, değişmiş, kapasitesini arttırmıştır. II. Mehmet dönemindeki ahşap yapısını, geçirdiği çeşitli yangınlar yüzünden defalarca yenilemiş ve sonunda 1650'lerde tümüyle kagire dönüştürmüştür. Yine de yaşadığı tüm yangınlar ve depremlere rağmen, II. Mehmet dönemindeki temel yapısını ve kurgusunu korumuştur. Çarşı on sekizinci yüzyıla değin finansın, yüklü ticaretin ve el işçiliğine dayanan nitelikli mücevher tasarımı ve üretiminin uluslararası merkezi olarak kalır.

SANAYİ DEVRİMİ'NİN KAPALIÇARŞI'YI ZORLAYIŞI

Sarıgül, Kapalıçarşı'nın zirveden inişini makro bir perspektifle, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yönetimi ve ekonomiye bakışı ile aynı dönemde Avrupa'da yaşanan modernizme ve sanayi devrimine dayanarak açıklamaya girişir.

Bu kuramda Sarigül, öncelikle modernizm üzerinde durur. Modernist ideolojinin üretimdeki yansıması, standartlaştırılmış seri üretimdir. El emeğine destek olarak makineleşmenin kullanıldığı bu yeni imalat biçiminde parça başına düşen emek ve girdi maliyetleri düşmekte, ürün başına harcanan zaman azaltılmakta, bu da ürünlerin satış fiyatlarına yansyarak ürünleri daha rekabetçi fiyatlarla pazarlanabilir kılmaktadır.

Gücün bilinçli bir şekilde merkezde tutulduğu ve özel sermayeye hiçbir şekilde gelişme olanağı verilmediği Osmanlı İmparatorluğu'nda, modernizm ideolojisi gelişme fırsatı bulamaz. Bu nedenle üretim biçimleri de modernleşemez ve geleneksel biçimlerin tekrarıyla sarmalanır. Sarigül, Osmanlı'nın geleneksel üretim biçimi ile bunun Kapalıçarşı'daki yansımasını lonca teşkilatı bağlamında ayrıntılı şekilde ele alır. Ardından modernist üretim biçimi ile lonca üretim biçimlerini karşılaştırarak, üretimin neden modernist biçimde daha düşük maliyetli ve kaliteli oluşunu inceler.

Sarigül, elde ettiği sonuçlarla, Avrupa'nın düşük maliyetle daha kısa sürede ürettiği ürünler karşısında rekabetçi fiyatlar oluşturamayan Kapalıçarşı'nın, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun da gerilemesine paralel olarak uluslararası popülerliğinde kayıplar yaşadığını saptar. Tüm dünyanın en yeni ürünlerinin ve özellikle sanayi ürünlerinin sergilendiği Paris ve Londra gibi büyük Avrupa şehirlerinde düzenlenen sergilerde İstanbul yapımı ürünler ve zanaatkarlar artık kendilerine yer bulamaz olurlar. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki pazar potansiyelini gören Avrupalı ve Amerikalı sanayicilerin İstanbul'a akmaya başlamasıyla, Osmanlı İmparatorluğu içindeki büyük siparişler de Kapalıçarşı'dan yurt dışına kaymaya başlar. Yine bu tarihlerde Pera yalnızca ithal edilen yeni ürünleri sergileyen ve pazarlayan bir yer olmaktan çıkarak, bu ürünlerin belirli oranlarda yerli üretimine de geçer. Böylece Kapalıçarşı yalnızca uluslararası pazarlarını kaybetmekle kalmaz, yerel pazarlarda da büyük güç kaybeder ve yaşadığı düşüş yirminci yüzyılın başında hızlanır.

Sanayi Devrimi karşısında Osmanlı'lar mücevher üreticilerini 1838'e değin belirli ölçülerde de olsa korumayı başarırılar. Ancak bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu loncalara sağladığı imtiyazları daha fazla sürdürmez ve yurt içindeki mücevher üreticileri, Avrupalı sanayi üretimi mücevherlerle rekabetle baş başa kalır. Sanayi Devrimi'nin rekabetçi fiyatlarla pazarlayabilecek seviyede düşük maliyetlerle ürettiği mücevherler 1838 Antlaşması'nın ardından Osmanlı'ya herhangi bir gümrük yükü de taşımaksızın girmeye başlarlar.

Sorun yalnızca fiyatlardan ibaret değildir. Tasarım açısından da bir başkalaşma söz konusudur. Bu başkalaşım, mücevher talep edenlerin tercihlerinde de bir değişim yaratmış ve Avrupa tasarımlarına doğru bir eğilim üretmiştir.

YIRMİNCİ YÜZYILDA KAPALIÇARŞI'NIN DÜŞÜŞÜ

Kapalıçarşı'ya ve onun ürettiği mücevherlerin küresel talebine ilişkin anlatısında on beşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar sürekli bir yükseliş yaşanmasının ardından Avrupa'daki değişen üretim biçimlerine paralel olarak gerileyen bir eğri oluşturan Sarigül, yirminci yüzyıla birlikte Kapalıçarşı'nın artık bariz şekilde gücünden düştüğünü savlar. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında İstanbul'a gelen Fransız seyyah Farrere'nin sözleriyle Kapalıçarşı; "Bu labirentlerden oluşan yeraltı binası, Bin Bir Gece Masalları'nın sahnesi olma

savındadır. Oysa olsa olsa, bir operanın sahne ambarı olabilir” der. Sarıgül, bu betimlemenin kulağa pek ağır gelse de, ne yazık ki gerçekleri yansıttığını ileri sürer.

Osmanlı İmparatorluğu’nda 1912 yılında lonca düzeninin kaldırılmasıyla Bedesten’in niteliği ortadan kalkar ve bu bölge 1914 yılında kamulaştırılarak, 1983 yılına değin aktif bir şekilde çalışacak bir müzayede salonuna dönüştürülür, ancak müzayede işinin de son bulmasıyla beraber, bir zamanların şaşalı Bedesteni, eski günlerinden çok uzaklara savrulur. 1940 yılına geldiğinde Kapalıçarşı’daki dükkân sayısı üç bin adettir.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda, Osmanlı İmparatorluğu ortadan kalkınca, İstanbul ve Kapalıçarşı bir ulus devlet olarak örgütlenen Türkiye’nin yapısına katılırlar. Yeni uluslaşan her ulus devletin yaptığı gibi Türkiye de ulusal bir siyaset izler ve bu siyaset çerçevesinde ulusal bir burjuvazi yaratmaya çabalar. Ancak yeni sistemde de Kapalıçarşı, imparatorluğun en güçlü olduğu dönemine oranla güç yitirmeyi sürdürür.

Batı’da 1960’lardan itibaren öne çıkan postmodernizmle birlikte, gerçekliğin varlığının sorgulanmaya açılması, modernizmin aksine dünyada tek bir gerçekliğin bulunmadığı, gerçekliğin göreceli olduğu ve bu nedenle de aslında var olmadığı düşüncesinin egemenleşmesinin getirdiği değişim rüzgârı, Kapalıçarşı gerçeğinin de dönüşümünü başlatır. El yapımı mücevherler üzerinde söz sahibi olanlar artık bilirkişiler değil, piyasa gereklilikleridir. Daha fazla sayıda üretimi, daha düşük maliyetlerle gerçekleştirmeye odaklanan piyasa ekonomisi, bilirkişilerin ve incelikli müşterilerin geride kaldığı, daha yaygın alanda pazarlama yapan bir mücevher işi oluşturduğundan, işin inceliklerine yeterince hâkim olmayan genel kitle, el yapımı mücevherler ile makine yapımı mücevherler arasındaki ince detay farklılıkları gözden kaçırmaya başlar. Modernizmden postmodernizme geçen genel dünya kavrayışı, el yapımı mücevher piyasasındaki fiyatları geriletir ve kitlesel üretimle üretilmiş olan ürünleri avantajlı konuma getirir.

KLASİK KAPALIÇARŞI’NIN POSTMODERN AVM’YE YENİLİŞİ

Bir zamanlar dünyanın en ünlü mücevher tasarım ve üretim merkezlerinden birisi belki de başlıcası olan Kapalıçarşı, küresel yeterliliğini yitirmiş olsa da, 1960’lı yıllarda dahi İstanbullu yerel tüketiciler için hala tüm ev ve mücevher gereksinimleri başlıca alışveriş yeri olmayı korumuştur. Ancak Türkiye’nin ve İstanbul’un yaşadığı hızlı sosyal dönüşümler Kapalıçarşı’nın bu son dayanma gücünü de elinden alacaktır.

Sarıgül, yirminci yüzyıl İstanbul’undaki sosyolojik değişimlere dikkat çekerek, İstanbul’un hızlı bir şekilde büyümesinin ve kente yeni semtler eklenmesinin ve kentin yeni alt merkezler üreterek çok merkezli bir hale gelmesinin, Kapalıçarşı’yı kentin odak Çarşısı olmaktan çıkarmaya başladığını savlar. Kentin sahip olduğu merkezlerin sayısının artmasıyla birlikte 1980’lerde İstanbul yeni bir alışveriş merkez tipi üretmeye başlamıştır. Mevcut alışveriş yerlerine göre daha lüks ve daha çarpıcı vitrinler sunan ve Batılı modern dünyanın bir göstergesi olarak sunulan AVM’ler Türk insanına, içerdikleri küresel giyim ve kuyum markalarıyla, dünyaca ünlü tasarım mağazalarıyla, zincir sinemalarla, markalı yeme içme mağazaları ve kitapçılarıyla, küresel elektronik merkezleriyle yepyeni bir dünya sunmuştur.

Böylece insanlar tüm ihtiyaçları için Kapalıçarşı’ya uğramak yerine, on yıl içerisinde tüm kente görülmemiş bir hızla yayılan ve alışveriş merkezi tamlamasının kısaltılmışı olarak AVM şeklinde isimlendirilen bu yeni

çarşılara akın etmeye başlamışlardır. Yeni nesil için Kapalıçarşı, gerekli sosyal imkanları bulunmayan, eski moda bir çarşı ve turistik bir merkez olarak görülmekte ve yeni AVM'ler ile karşılaştırıldığında büyük bir itibar taşımamaktadır. Sarıgül, Bedesten konseptinin, AVM konsepti karşısında yenilgiye uğradığını ilan eder.

KAPALIÇARŞI'NIN DÖNÜŞÜ: YIRMI BİRİNCİ YÜZYIL

Kapalıçarşı, on sekizinci yüzyıldan itibaren gerilemeye başlasa da, gelenekleri o kadar köklüdür ki, çarşının el yapımı mücevher ustaları 1990'lara değin, on beşinci yüzyıldaki tekniklerden çok da uzaklaşmadan mücevher üretmeye devam etmişlerdir. Uygulanan tekniklerin yanı sıra, lonca teşkilatına benzeyen usta yetiştirme gelenekleri de büyük oranda sürdürülmüştür. Kapalıçarşı'nın mücevher ustaları, görece korunaklı ve dışarı kapalı kendi evrenlerinde usta sayısını çok arttırmadan, yüksek fiyat ve bol iş denklemini korumuşlardır. Yaşanan tüm iş daralmalarına karşın, ortalama bir İstanbulludan daha yüksek kazançlar elde etmişlerdir.

Fakat 1990'lardan sonra Kapalıçarşı'nın mücevher ustaları bu kez uluslararası büyük sermayenin mücevher işine büyük yatırımlar yapması ve bilgisayar teknolojisinin üretimin belkemiği haline gelmesiyle daha önce hiç almadığı kadar büyük bir darbe alır. Yirmi birinci yüzyıla birlikte ise, büyük sermayenin etkisi, zanaatkarlıktan tasarım ve teknolojiyi birleştiren bir yapıya geçiş yapamayan ustaların iş hacimlerini çok keskin şekilde daraltır. Çoğu büyük mücevher markası artık ürünlerini Çin'de yer alan yüksek teknoloji kullanan imalathanelerde yaptırmakta ve tüm dünyaya bu ürünleri pazarlamaktadır. Kapalıçarşı'daki mücevher ustalarının işleri öylesine kapanmıştır ki, gençlerin bu meslekte hiçbir gelecek görmemelerinden ötürü çırak dahi bulamamaktadırlar.

Sarıgül'e göre, hala el emeği kullanan Kapalıçarşı'nın mücevher ustalarının büyük sermayeye dayanan böyle bir dev bir teknolojik gelişme karşısında ancak tek bir şansları vardır: daha özgün ve sanatsal tasarımlar kullanarak, el işinin biricikliğini vurgulayarak, çok daha fazla katma değer taşıyan eşsiz mücevherler üretmek, el yapımı mücevher ile makine yapımı mücevher arasında çok daha büyük bir kalite farkı yaratmak.

Sarıgül bu çerçevede kısa dönemde, İstanbul'da el yapımı mücevher ustalarının sayısında bir azalma olacağını fakat geride kalan ustaların niteliklerinde önemli bir yükselme gerçekleşeceğini öngörür. Bunu da piyasanın, sıradan ya da taklide dayalı ürün yapmak konusunda ısrar eden ustaları eleyeceğine ve sanatsal, özgün yeni ürünler üreten ustaları destekleyeceğine dayandırır. Sarıgül'e göre İstanbul'da el yapımı mücevher ustalığı mesleği yok olmayacak fakat önemli bir değişim geçirerek daha nitelikli, özgün ve sanatsal üretimler gerçekleştirerek, daha yüksek bir seviyede kendisini yeniden kuracaktır. Kapalıçarşı da bu dönüşümün mekânı olmayı sürdürecektir.